

Розділ 9.

Самореалізації та інноватика як основа евристичного навчання в сучасній педагогічній науці

Концепції творчої самореалізації як основи евристичного навчання в сучасній педагогічній науці Сполучених Штатів Америки

Сірик Л.М. – кандидат педагогічних наук, доцент навчально-наукового центру неперервного професійного навчання Інституту післядипломного навчання Національного медичного університету імені О.О. Богомольця; LudmilaS333@ukr.net

Кацєро О.К. – молодший науковий співробітник; PhD кафедри освіти дорослих Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; o.katsero@gmail.com

У статті розглядається теорія творчої самореалізації як феномен та окремий об'єкт наукового дослідження.

Досліджено основи евристичного навчання, якими є ідеї та концепції творчої самореалізації особистості, а також вивчено проблеми гуманістичної освіти, що дає підстави вважати А. Маслоу автором найгрунтовніших концепцій самоактуалізації та самореалізації особистості.

У статті доведено що основою евристичного навчання є теорія і практика творчої самореалізації.

Ключові слова: теорія творчої самореалізації, основи евристичного навчання, ідеї та концепції творчої самореалізації особистості, гуманістична освіта, концепції самоактуалізації та самореалізації особистості.

Вступ. Закріплення пріоритетної позиції гуманістичної освітньої парадигми на сучасному етапі становлення освіти полягає у забезпеченні умов для розвитку сутнісних якостей особистості, для її творчої самореалізації.

Проблема розвитку й використання людського потенціалу останнім часом набуває все більшої актуальності. Сучасна особистість має ґрунтовно підготуватися до самостійного життя в складних і суперечливих умовах сьогодення. Об'єктивно висувуються високі вимоги до мобільності, ініціативи, комунікативності, діловитості людини, до її впливу на різноманітні сторони постіндустріального суспільства [21].

Не викликає сумніву твердження, що теорія творчої самореалізації в сучасній педагогічній науці є однією з найбільш суттєвих і фундаментальних концепцій ХХ–ХХІ століть, яка допомагає нам вижити й достойно реалізуватися в умовах тих грізних викликів століття, які кожний з нас відчуває щоденно [14].

Своєрідність феномена творчої самореалізації надає їй особливого значення як об'єкта наукового дослідження. Вивчення значної кількості літератури та практичного досвіду самореалізації уможливило дійти висновку, що підвалини для розкриття сутності, змісту, критеріїв та умов самореалізації криються в концепціях антропологічного та гуманістичного напрямків філософії та психолого-педагогічної науки [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Американський науковець Гоел А. (Goel A.) зазначає про те, що гуманістична педагогіка і психологія

розглядають людину як найвищий і найдосконаліший витвір природи, який має необмежені можливості для реалізації сутнісних сил – вольових, моральних, розумових, творчих [23].

Для ґрунтовного з'ясування цього положення ми спробували дослідити генезу і зміст самореалізації особистості

Згідно досліджень американського вченого Гудлед Дж. (Goodlad J. I.) творчість є провідною складовою евристичного навчання. За допомогою творчості завжди відбувається вихід за межі, зміна існуючих знань, розумінь, норм, створення нового змісту, не включеного попередньо до програми засвоєння. Самі учні, студенти з великим задоволенням сприймають можливість творчого самовираження, перевершуючи при цьому загальноприйняті освітні нормативи. Тому в евристичному навчанні контролю підлягає не стільки ступінь засвоєння готових знань, скільки творче відхилення від них [22].

У філософській, психологічній і педагогічній літературі творчість розглядається як провідна універсальна характеристика самореалізації особистості та всієї її життєдіяльності (А. Маслоу [28], К. Роджерс [32], У літературі існує кілька підходів до творчості, серед яких можна відзначити раціоналістичний та ірраціоналістичний, соціоцентричний і суб'єктоцентричний. У межах останнього, який цікавитиме нас найбільше, творчість зводиться до гри інтелектуальних сил, реалізації вищих форм психічної активності, талантів і здібностей. У результаті людина підноситься на вищий рівень самозростання і самореалізації. У творчому акті досягається якнайповніший прояв унікальних потенцій суб'єкта. Для освіти такий підхід найцікавіший, бо наголошується переважно на внутрішніх детермінантах творчої активності суб'єкта у будь-якій, у тому числі й навчальній діяльності [31].

Слід відмітити ряд американських дослідників, які внесли значний вклад у теорію та методологію творчості та пізнавально-творчої діяльності. Серед них: Б. Блум [17], Д. Корнел, Р. [18], Шульц [34], Р. Сноу [35], М. Тейлор [36], Р. Майер [25], Р. Манн [26], С. Марленд [27], А. Маслоу [28].

Евристична освіта орієнтована на конструювання учнем власних цілей та змісту освіти, а також процесу його організації, діагностики та осмислення. Таке розуміння не обмежується евристичним методом (методом Сократа) або формою навчання (евристична бесіда). У нашому випадку евристику розуміють як методологію і технологію особливого типу навчання, в яке включене евристичне навчання, евристичне виховання і розвиток, який спирається на креативні здібності дітей [10].

Американський вчений Тонгеф М. (Tongef. M.) виокремлює питання стосовно інноваційного аспекту введення евристичного типу навчання. Просто розпочати навчати евристично неможливо. Запроваджувати евристичне навчання потрібно, спираючись на досягнення педагогічної інноватики [37].

Вітчизняними та американськими дослідниками виявлено, що основою евристичного навчання є ідеї та концепції творчої самореалізації особистості. Стартовою базою дослідження стали провідні ідеї самоактуалізації особистості відомих американських учених А. Маслоу [3], К. Роджерса [4]. У вивченні

сутності евристичного навчання та його технологій чільне місце посіли такі американські науковці, як І. Фейгенбаум [19], Дж. Фельдман [21], М. Мінські [30], А. Адлер [16], С. Вейн [39] та ін.

Із історичних і філософських джерел відомо, що філософи різних часів постійно зверталися до природи людини, змісту її життя, смерті й безсмертя.

Проблема людини, її самореалізації, розвитку, самовдосконалення посідає чільне місце у філософії різних епох. Століттями людину цікавлять питання її внутрішнього світу – здібностей, можливостей, розвитку, розуму та почуттів.

Вітчизняні та американські дослідники, безумовно, спиралися на термін «самореалізація». Даний термін, вживаний у сучасних європейських мовах, відповідає санскритському «Атма сакішат кар», де «атма» – прояв, «кар» – робити, тобто йдеться про те, щоб збудити й проявити свій найвищий дух. «Атма» поєднано із всесвітньою енергією творця [5].

Виявленню сутності самореалізації сприяє логіко-семантичний аналіз поняття. З цією метою було вивчено й проаналізовано статті словників, енциклопедій. Семантичний аналіз поняття дозволив ближче підійти до його наукового визначення. Наукове обґрунтування терміну «самореалізація» (self-realization) наводиться у словнику з філософії і психології, який був виданий у 1952 році в Лондоні. «Самореалізація» – здійснення можливостей розвитку «Я» [15].

Виклад основного матеріалу. В американському психологічному та психоаналітичному словнику (1958) поняття «самореалізація» визначається як «збалансоване і гармонійне розкриття всіх аспектів особистості, розвиток генетичних і особистісних можливостей», у психологічному словнику поняття «самореалізація» ототожнюється з поняттям «самоактуалізація» й визначається як «тенденція особистості розвивати власні таланти й можливості» [20]. Мета самореалізації та потреби в ній пов'язані між собою мотивами, бо саме мотивація відображає ступінь необхідності потреби в даному виді діяльності. Мотиви самореалізації доцільно визначати як необхідну причину, що спонукає людину розкривати, реалізовувати власний внутрішній потенціал [11].

Карл Ренс Роджерс протягом багаторічної напруженої й плідної праці вперше знайшов відповіді на важливі питання самореалізації людини і гуманізації освіти. Серед них виокремимо такі: Що являє собою сутнісність особистості? Що є важливим для процесу самоздійснення, самозростання, самоствердження, тобто для самоактуалізації і самореалізації людини? Які відносини має стверджувати індивід, щоб насправді й повно самореалізуватися? [33].

Спробуємо послідовно простежити, яким чином видатний учений знайшов розв'язання означених проблем. Роджерс вважав і постійно доводив, що головним для людини є те, що діється в її внутрішньому світі. Реальне уявлення про цей світ і складає, за К. Роджерсом, фундаментальний компонент особистості – Я-концепцію, яка формується у процесі взаємодії суб'єкта з навколишнім соціальним середовищем і є інтегральним механізмом саморегуляції її поведінки. Таке уявлення людини про себе виникає на основі минулого й теперішнього досвіду в очікуванні майбутнього. Американський психолог виокремлює реальне та ідеальне «Я», тобто уявлення себе таким, яким

він надає найбільшу цінність для себе. Якщо людина не приймає себе такою, якою вона є, а орієнтується лише на свій ідеальний образ, це призводить до постійного дискомфорту, незадоволеності собою, що незмінно гальмує особистісний розвиток. Тому і К. Роджерс, і прихильники гуманістичної освіти ставлять перед собою завдання допомогти людині прийняти й полюбити себе такою, якою вона є, розкривши себе як привабливий образ [33].

Важливим є наукове відкриття К. Роджерса про необхідні й достатні умови гуманізації будь-яких стосунків між особистостями, що забезпечують конструктивні й позитивні зміни людини. Це три основні умови: конгруентне самовираження у спілкуванні з іншими, безоціночне позитивне сприйняття іншої людини, її активне емпатичне слухання [32].

Конгруентність – це відповідність світу внутрішнього світу зовнішньому, це відповідність почуттів і їх зовнішніх проявів. Найвищу конгруентність демонструють маленькі діти. Вони виявляють свої почуття відразу ж і цілісно. Тому діти швидко переходять з одного емоційного стану в інший. Абсолютне, повне виявлення почуттів дозволяє їм швидко завершити ситуацію, не зберігаючи при цьому залишків емоцій попереднього досвіду. «Коли я голодний, тоді я їм; коли я втомився, тоді я сиджу; коли я хочу спати, я сплю» – ця дзен-будистська формула найкраще демонструє, що таке конгруентність [33].

Більшість симптомів при неврозах, за К. Роджерсом, – це ті чи інші форми неконгруентності. Така людина не може розібратися, що їй хочеться, і не розуміє, що від неї вимагають. Нею всі незадоволені, відповідно й вона незадоволена всіма. Вона себе вважає скромною, її вважають зарозумілою. Вона думає, що вона обачна, – її вважають боягузливою. Вона вважає себе принциповою – її вважають дурнем. Але кожен індивід прагне до конгруентності, до більш ефективного життя [33].

Таким чином, К. Роджерс виходить з того, що джерело і рушійні сили розвитку й особистісного зростання знаходяться в самій людині. Дослідник вважає, що головне завдання у навчанні – допомогти особистості мобілізувати свої внутрішні сили й можливості для вирішення проблем і саморозвитку. Він виділяє два типи навчання – інформаційне, яке забезпечує просте знання фактів, і значиме учіння. Школярам і студентам дієві знання необхідні для самозростання і саморозвитку.

У зв'язку з цим К. Роджерс виокремлює п'ять умов значимого, особистісно зорієнтованого навчання. Перша стосується змісту спілкування з життєвими проблемами учнів, створення ситуації навчання, в якій би школярі у певній мірі взаємодіяли у вирішенні важливих для них проблем. Друга умова – обов'язкова конгруентність учителя: він повинен вести себе адекватно почуттям і станам, які переживає, проявляти свої людські якості у взаємодії з учнями. Третя умова – прийняття вчителем учня таким, яким він є, та розуміння його почуттів. К. Роджерс підкреслює необхідність теплого прийняття, безумовно позитивного ставлення вчителя до учня. Четверта умова стосується позиції учителя стосовно джерел і способів освоєння знань. Тому він має досягати того, щоб учні дізналися про його знання, досвід і про те, що їм дозволено звертатися до цих знань, але він не повинен нав'язувати їх учням. Навчання не має бути

директивним, учень повинен почувати себе вільно у світі джерел знань та інформації і завжди мати можливість вступити в діалог з учителем, обрати альтернативне вирішення проблеми. Нарешті, п'ята умова значимого учіння – в необхідності вчителя спиратися на самореалізаторську тенденцію своїх учнів, на їх прагнення до зростання, виходу зі складної ситуації за допомогою творчих дій [33].

Результатами людиноцентрованої освіти, за К. Роджерсом, є ті зміни, які відбуваються в особистості, в її розвитку і зростанні. Вона сприймає себе і свої почуття по-іншому, впевненіша в собі, автономна, стає схожою на людину, якою хотіла б бути, більше розуміє інших, стає творчорозвинutoю і відповідальною.

Для нашого дослідження важливою стала концепція К. Роджерса про значиму освіту та учіння як першоджерело сучасної теорії особистісно зорієнтованого і творчого навчання [33].

Іншим визначним лідером гуманістичної психології і педагогіки є теоретик та експериментатор Абрахам Маслоу. Проведений аналіз досліджень з проблем гуманістичної освіти дає підстави вважати А. Маслоу автором найбільш ґрунтовних і відомих концепцій самоактуалізації й самореалізації особистості. Його дослідження з цих проблем завершили цілісну побудову теорії самореалізації особистості і висунули саме цю теорію на одне з провідних місць у духовному житті ХХ століття [3].

У чому ж ми вбачаємо видатні заслуги А. Маслоу в розробці основ теорії самореалізації? По-перше, він обрав надзвичайно оригінальний і привабливий для багатьох шлях дослідження людини, який був прямо протилежний тому, яким ішов знаменитий психоаналітик Зігмунд Фрейд та інші дослідники психічного здоров'я людини (А. Адлер, К. Гольдштейн). Вони побудували свої моделі людської психіки на основі довготривалих спостережень над хворими людьми. Наприклад, З. Фрейд оцінював того, хто володів достатнім душевним здоров'ям як особу «на шляху до хвороби», у кращому випадку – на самому початку цього шляху [28].

А. Маслоу, який був спочатку в полоні цих уявлень, рішуче відмовився від такої позиції й побудував модель психіки на іншій основі: він вивчав не хворих, а психічно здорових, душевно повноцінних, творчо розвинених людей, тих, хто досяг високого ступеня самоактуалізації. Він писав: «Очевидно, що істота з Марсу, потрапивши в колонію природжених калік, карликів, горбунів тощо, не зможе зрозуміти, якими вони повинні бути. Тому давайте вивчати не калік, а найбільше, яке зможемо знайти, наближення до цілісної здорової людини. Ми знайдемо в них якісні відмінності, іншу систему мотивації, інші цінності, мислення й сприймання» [28].

На основі вивчення досягнень видатних людей (вчених, дослідників, письменників) різних епох А. Маслоу дійшов висновку, що таким чином можна визначити межі людських можливостей, і тому необхідно ставити перед кожною психічно здоровою особистістю завдання досягти свого найвищого зростання. На думку А. Маслоу, це завдання природне, досягне, тому що задовольняє вищу потребу кожного з нас – потребу в самоактуалізації, яка неодмінно виходить із внутрішнього життя людини після задоволення нею потреб нижчого ґатунку (фізіологічних потреб, потреб у безпеці, потреб у любові й приналежності,

потреби в повазі). Саме в задоволенні потреби в самоактуалізації людина реалізує свій фізичний і духовний потенціал – власні задатки, здібності, наміри, цінності, вольову, емоційну, творчу сфери, щоб бути тим, ким вона може стати [29].

Досліджуючи усю різноманітність індивідуальних якостей людей-самоактуалізаторів, А. Маслоу дійшов висновку, що вони мають багато спільного, і виокремлює сутнісні для них 12 загальних рис. Проаналізувавши їх, ми спробували об'єднати вказані характеристики в певні узагальнюючі групи. Підставою для запропонованої класифікації стали провідні ставлення людини до важливих складових її життя: до себе (рефлексивна група), до інших людей (комунікативна зрілість), до способу діяльності в ситуації вибору, до якісних характеристик діяльності, що забезпечує успішність зростання, розвиток і самореалізацію людини [3].

Перша група об'єднує якості, що характеризують рефлексивні здібності людини-самореалізатора, які стосуються адекватної оцінки, ставлення до себе як до предмета пізнання. Це, по-перше, безумовне визнання себе і надання особистого права проявляти власне «Я», тобто прийняття своєї індивідуальної природи з усіма її позитивними якостями і недоліками. При цьому важливим, на думку А. Маслоу, є не дорікання собі стосовно недоліків, а об'єктивне відчуття розбіжностей між тим, що є сьогодні, і тим, що має бути в майбутньому. По-друге, це відповідальність перед собою; уміння керувати внутрішнім світом, зокрема, вміння з напруженням мобілізуватись і своєчасно включати механізми розслаблення й досягнення відчуття спокою. Людина-самореалізатор відзначається прийняттям відповідальності на себе, пошуками відповіді всередині себе [3].

До другої групи ознак ми відносимо ті якості, які найповніше характеризують людей-самоактуалізаторів у стосунках з іншими людьми.

З одного боку, це риси, що демонструють глибокі міжособистісні відносини, стосунки постійної людської доброзичливості, фасилітації (підтримки й заохочення), побудовані на суб'єкт-суб'єктних засадах, на демократичності, повазі, на почутті причетності, єднання з усіма; визнання особистістю абсолютного права інших людей відрізнитися один від одного, спокійне ставлення до їх недоліків, примх, дивацтв, забобонів тощо. До цієї групи, напевно, можна віднести також розвинене почуття гумору, завдяки якому стосунки з іншими людьми набувають особливого забарвлення, емоційної теплоти й безпосередності. З іншого боку, у цих стосунках людина-самоактуалізатор, за А. Маслоу, чітко проявляє свою незалежність у задоволенні мотивації, зростанні від зовнішніх чинників і залежність тільки від своїх потенціалів і внутрішніх ресурсів. Це визначається як самодостатність особистості незалежно від оточення.

Наступна група якостей окреслює властивості особистості, яка спроможна до незалежного вибору в складній, часто критичній ситуації на користь особистісного зростання, певних ризиків, рішучого переборення страху, інерції, застою.

Четверта група якостей стосується характеристик самореалізаторської діяльності. Це, по-перше, глибока сконцентрованість особистості на обраній, актуальній, достатньо складній, соціально значимій проблемі. Це контрастує з его-сконцентрованістю, яка притаманна «інтроспективності нездорової і тривожної людини». По-друге, це вибір переважно творчої діяльності як найбільш дієвого способу розв'язання проблеми на рівні вищих потреб і досягнення поставленої мети – справжньої самореалізації кращих фізичних, психічних, моральних, естетичних якостей людини. А. Маслоу розглядає творчість як фундаментальну характеристику особистості, яка стала на шлях самореалізації. В узагальненому вигляді концептуальні характеристики людей-самоактуалізаторів, спираючись на концептуальні погляди А. Маслоу, представлено в таблиці 9.1.

Дослідивши концептуальні положення К. Роджерса і А. Маслоу про сутність, умови й шляхи самореалізації особистості, ми спробували сформулювати власні узагальнення стосовно можливостей творчої самореалізації у навчальному процесі, які стали б важливими для розв'язання проблем нашого дослідження. Зважаючи на гуманістичні ідеї К. Роджерса та А. Маслоу, їхнє обстоювання самореалізації як життєвої мети людини, можна сформулювати ряд загальних і специфічних положень творчої самореалізації стосовно навчального процесу, зокрема евристичного навчання.

Таблиця 9.1

Самоактуалізаторські якості особистості (за А. Маслоу)

<i>Назва групи якостей</i>	<i>Основні характеристики провідних якостей</i>
Рефлексивні здібності	Визнання себе та адекватна оцінка своїх якостей
	Прояв власної індивідуальності
	Відповідальність перед собою
	Уміння керувати власним внутрішнім світом
	Відчуття можливості особистісного росту
Комунікативна зрілість	Суб'єкт-суб'єктна міжособистісна взаємодія
	Визнання унікальності інших людей
	Доброзичливість і фасілітація у стосунках з учнями
	Розвинене почуття гумору
	Незалежність від зовнішніх впливів
Спосіб діяльності в ситуації вибору	Незалежний вибір на користь особистісного росту
	Уміння ризикувати
	Уміння переборювати страх
	Покладання на свій внутрішній потенціал
Якісні характеристики діяльності	Глибока й віддана сконцентрованість на проблемі
	Творча діяльність як основний чинник самоактуалізації особистості

По-перше, людина, особливо підростаюча особистість, має безмежні й повністю неусвідомлені можливості для успіхів у навчанні й житті, а тому її завдання – щоденно розвивати свої здібності, вміння, дивитися на життя з оптимістичних позицій, приймати з вдячністю кожний прожитий день. Від кожного з нас залежать і власний добробут, і добробут дітей, оточення, суспільства. Тому будь-хто має розраховувати насамперед на себе, свій розум, свою волю, свої здібності й уміння.

Реалізація потенційних можливостей – не тільки життєва необхідність, але й внутрішня вища потреба, яка має перетворюватися в конкретні мотиви активної діяльності, зокрема навчальної. Завданням учителя, який особистісно прийняв ці ідеї, стають не наполегливі прохання й заклики до сумлінного учіння, а створення сприятливих умов для народження творчих сил учнів, для пошуку відповідей на значимі та цікаві для них запитання, які пов'язані з конкретною, існуючою вже потребою дітей пізнати нове й незвичайне. Важливо заохочувати пошуки, підтримувати у дітей оптимістичний, бадьорий настрій, яскраво переживати з ними кожний успіх, втручатися у складні ситуації невизначеності, реальної чи надуманої безвиході тощо, навчати приймати з вдячністю кожну годину, кожний доброзичливий крок людей, які знаходяться поруч. За таких умов поступово підростаюча особистість починає визнавати свою унікальність і неповторність, природно прагне до постійного особистісного зростання.

По-друге, кожна дитина спроможна успішно вчитись, долати труднощі, сподіваючись, насамперед, на свої сили, розвивати і збагачувати свої можливості для свідомого й щасливого існування. У той же час педагог має до кінця довіряти силам учня, студента і тому якомога більше приділяти уваги самостійній роботі, творчому оволодінню знаннями й уміннями, вчити їх самостійно працювати, мислити й конструювати власні знання.

По-третє, варто звернути увагу на ідею А. Маслоу, яку поділяє і К. Роджерс, що самореалізація як самовдосконалення, саморозвиток неможлива без постійної творчої діяльності – індивідуальної і колективної. При цьому мова йде не тільки про креативні (суто творчі) операції, але й про творчість під час слухання, осмислення нового, в процесі будь-якого евристичного пошуку.

Ми підтримуємо таку позицію, бо дійсно самореалізація в усіх її формах, (самопізнання, самоаналіз, самооцінка, саморозвиток, самовизначення, самоствердження) виступає як процес творення нового, що актуальне для особистості й суспільства. Більше того, якщо визначити мету самореалізації як створення повноцінної в усіх відношеннях особистості, то не можна не звернути увагу на експериментальні дані А. Маслоу, які підтвердили його гіпотезу, що творчість людини – універсальний та незамінний чинник розвитку й збереження особистості з повноцінним психічним і фізичним здоров'ям.

По-четверте, для нашого дослідження важливі теоретичні висновки А. Маслоу щодо фундаментальних цінностей справжніх самоактуалізаторів, які включають доброзичливі стосунки з реальністю та оточуючими людьми, «стан фундаментального задоволення», чітке розрізнення мети і засобів. Педагогу важлива думка А. Маслоу про те, що конфлікти й боротьба, амбівалентність і невизначеність у багатьох сферах життя зменшуються або зникають, коли ми розуміємо, що ця проблема вигадана, створена хворою уявою і не варта навіть обговорення [28].

Вдалою ілюстрацією справді гуманістичної педагогіки й психології стали результати спостереження А. Маслоу за стосунками вчителя-самореалізатора та учнів. Такий вчитель вміє поводити себе досконало, не невротично за рахунок інтерпретації навчальної ситуації як приємного співробітництва, а не як боротьби, за рахунок заміни штучно підтримуваної гідності на природну

простоту; за рахунок скорочення намагань здаватися всезнаючим і всемогутнім; відмови розглядати учнів і студентів як таких, що змагаються між собою, і таких, що борються з учителями; відмови бути послідовником стереотипу професора й уміння бути по-людськи простим. Все це створювало в класі таку атмосферу, в якій підозра, неспокій, ворожість, агресія зникали самі по собі. Аналогічно цьому зникали реакції на небезпеку і сама наявність небезпеки [28].

В умовах демократичного суспільства із зафіксованим законодавчо і практично реалізованим правом особистості на ту освіту, яка відповідає її інтересам і потребам, проблема самореалізації творчих якостей людини набуває ще більшої вагомості. Як встановлено численними дослідженнями, творча особистість, людина з швидким, гнучким, оригінальним та критичним мисленням і багатою уявою, значно краще пристосовується до побутових, виробничих і соціальних умов, ефективніше їх використовує та змінює відповідно до своїх уподобань, переконань, знань тощо.

Сучасна вітчизняна педагогічна наука, взагалі весь комплекс суміжних гуманітарних і суспільних наук розглядають проблему розвитку творчих здібностей та можливостей людини, здатність до творчої самореалізації в інтересах її самої і суспільства в цілому як одну з ключових і вирішальних. Тому на її розв'язанні сконцентровані зусилля багатьох учених із різних галузей знань, педагогів, психологів, спеціалістів-практиків.

У створенні концепції мотивації, крім ієрархії потреб, видатний дослідник А. Маслоу виділяє дві групи мотивів: дефіцитні (Д-мотиви) та мотиви зростання (метапотреби – «мета», тобто післябуттєві, або Б-мотиви). Д-мотиви лежать в основі здорового способу життя кожної людини (нижчі потреби – фізіологічні, потреби безпеки, захисту тощо), задоволення яких забезпечує успіх інших, вищих потреб. Б-мотиви сприяють актуалізації власного потенціалу, реалізації мети, створенню вищих цінностей (мотиви самореалізації тощо) [6].

Мотиви виникають, розвиваються й формуються на основі потреб, але разом з тим мають самостійний характер, бо потреба не визначає сукупність мотивів, їх силу, стійкість. Доцільно відзначити, що, з одного боку, потреби реалізуються в поведінці й діяльності за допомогою мотивів, а з іншого, – мотиви, розвиваючись і зміцнюючись, сприяють зростанню потреби. Мотиви самореалізації впливають на вибір способів реалізації потреби. За наявності однієї й тієї ж потреби в різних людей можуть виникати неоднакові мотиви, на реалізацію яких впливають оточуюче середовище, виховна дія [8].

Ідеї етики самореалізації людини як самостійної течії західної філософії розвивають філософи-ідеалісти різних напрямів. Починаючи з 90-х років ХХІ-го століття до сьогодення, етику самореалізації обґрунтовували об'єктивний ідеаліст Дж. Ройс (США) і персоналісти: Б. Боун, М. Колкінз, У. Хогінг та інші (США) [16]. Прихильники концепції самореалізації вважають, що вона здійснюється через діяльність, яка сприяє реалізації людиною внутрішнього «Я» – абсолютно унікального, неповторного, відмінного та непізнаного. Вчинки окремої людини завжди мають етичне значення, вони індивідуальні, своєрідні дії людей не схожі одна на одну і, отже, не відповідають будь-яким загальним для всіх моральним принципам. Індивідуальне, згідно з переконаннями представників етики самореалізації, завжди протиставляється суспільному. З

великої кількості індивідуальних «Я» утворюється всеосяжна система абсолютного «Я», яка розуміється деякими прихильниками етики самореалізації як сам Бог, тому множина «Я» трактується як частини єдиного цілого. Через таку модель пізнання затверджується, на думку представників теорії самореалізації, гармонія між усіма людьми: кожен реалізує закон загального «Я», служить цілому, тобто всьому людству і всім індивідам як частинам цілого, реалізує власну істоту та виконує вимоги власного «Я». Свобода зобов'язує індивіда до особистої відповідальності та здійснення власного призначення.

Маслоу побудував модель самореалізації, враховуючи специфічні характеристики психіки здорових і сильних, які відзначалися видатними і постійними досягненнями в обраній сфері і «повністю використовували свої здібності, таланти, можливості» [7].

Вивчаючи талановиту особистість, А. Маслоу досліджував межі людських можливостей та саму особистість. У широкому значенні особистість – це людина як суб'єкт власного життя, відповідальний за взаємодію як із зовнішнім світом, включаючи й інших людей, так і з внутрішнім світом, із самим собою. Особистість – це внутрішня система саморегуляції людини [7]. Вона відчуває вплив двох інших сил, які детермінують, що умовно можна позначити як організм, внутрішній світ (тобто людина як жива істота в цілому) і середовище, зовнішній світ у широкому сенсі, включаючи в першу чергу інших людей. Співвідношення між цими трьома рушійними силами і визначає лінію життя людини; його можна представити у вигляді своєрідного трикутника розвитку.

Відмітимо, що відносини особистості з зовнішнім світом – особливо зі світом інших людей – складні, неоднозначні й драматичні. З боку особистості є сильна зацікавленість у контакті з іншими людьми, особистість, як стверджує К. Роджерс, «невигойно соціальна; вона має глибоку потребу у взаєминах» [33].

Головний психологічний зміст особистісного зростання (ОЗ) – звільнення, знаходження себе і свого життєвого шляху, самоактуалізація і розвиток всіх основних особистісних якостей. А взаємодія особистості з власним внутрішнім світом у цілому не менш (а в багатьох відносинах – більш) значима, ніж зі світом зовнішнім. Принципово важливим для людини є також визнання і повага до його внутрішнього світу з боку інших людей. Тобто повноцінне зростання можливе тільки в тому випадку, якщо інтраперсональність не буде придушуватися інтерперсональністю і якщо між усіма трьома вершинами «трикутника розвитку» не буде боротьби або зневажливого ігнорування, а буде конструктивне співробітництво, діалог.

Особистісне зростання не тотожне просуванню людини «сходами віків»; це складний багатоаспектний процес, що впливає з внутрішньої логіки і має завжди індивідуально-своєрідну траєкторію. Є підстави говорити лише про загальний «основний закон особистісного зростання». Спираючись на відому формулу К. Роджерса «якщо – то», можна сформулювати означений закон таким чином: якщо є необхідні умови, то в людині актуалізується процес саморозвитку, природним наслідком якого будуть зміни у напрямку його особистісної зрілості. Іншими словами, саме ці зміни – їхній зміст,

спрямованість, динаміка – свідчать про процес особистісного зростання (ОЗ) і можуть виступати його критеріями.

При повноцінному особистісному зростанні (ОЗ) ці зміни торкаються взаємин особистості як із внутрішнім світом (інтраперсональність), так і з зовнішнім світом (інтерперсональність). Відповідно і критерії ОЗ, як основи самореалізації, складаються з інтраперсональних і інтерперсональних. На основі концепцій особистого зростання і самореалізації А. Маслоу [3], К. Роджерса [4], а також наукових положень вітчизняних науковців В. Сухомлинського [12], Г. Балла [1] можна побудувати систему найважливіших критеріїв самореалізації. Один з експериментальних її варіантів виглядає таким чином.

1) Інтраперсональні критерії успішної самореалізації особистості.

Прийняття і визнання себе. Це означає визнання себе і безумовну любов до себе такого, який я є, відношення до себе як до особистості, гідної поваги, здатної до самостійного вибору (К. Роджерс) [4], надання особистісного права виявляти своє «Я», тобто свою індивідуальну природу з усіма її чеснотами й недоліками – із спокійним спогляданням, без скарг і зайвих вимог, без комплексів провини, але із гострим відчуттям розбіжності між тим, що є, і тим, що має бути (А. Маслоу).

Відкритість внутрішньому досвіду переживань. «Досвід переживань» (К. Роджерс) – одне з центральних понять у гуманістичній психології, що використовується для позначення складного безперервного процесу («поток») суб'єктивного переживання подій внутрішнього світу (включаючи і відображення подій світу зовнішнього). Чим більш сильна і зріла особистість – тим більше вона здатна прислуховуватись до цієї внутрішньої реальності, поставитись до неї як до гідної довіри і «жити сьогодні».

Розуміння себе – точне, повне і глибоке уявлення про себе і свій актуальний стан (включаючи реальні свої переживання, бажання, думки і т.д.); здатність побачити і почути себе справжнього, крізь нашарування масок, ролей і захистів.

Незалежність у задоволенні мотивації, поступове зростання від реалій світу, від інших людей, від зовнішніх засобів і залежність тільки від свого потенціалу і внутрішніх ресурсів (це може бути названо самодостатністю особистості, її незалежності від оточення, що сприяє стабільності особистості навіть в умовах неблагополуччя, ударів недоброї волі).

Відповідальна воля. У взаєминах із самим собою це означає, насамперед, відповідальність за своє життя, усвідомлення і прийняття своєї волі. Це також відповідальність за вибір цінностей і винесення особистісних оціночних суджень в незалежності від зовнішніх.

Цілісність. Як підкреслював К. Роджерс, із самого початку дитина є інтегрованим і цілісним організмом, яка поступово індивідуалізується. Проблема у тому, щоб індивідуалізованість і диференційованість, які поступово зростають, не вели до втрати внутрішньої єдності людини, конгруентності, до розмежувань або диспропорцій, наприклад, між інтелектом і почуттям, «Я»-реальним і «Я»-ідеальним і взагалі між особистістю й організмом. Цілісність і конгруентність є неодмінною умовою ефективної регуляції життя людини [33].

Динамічність. Внутрішньоособистісна єдність і погодженість не означають відсталості і завершеності. Навпаки, особистість існує в постійному, безперервному процесі змін. У цьому сенсі зріла особистість – це особистість у стані постійної зміни, тобто зростання особистості є способом її існування. Тому найважливіший критерій самореалізації особистості – це динамічність, гнучкість, відкритість змінам і здатність, зберігаючи свою ідентичність, розвиватись через розв'язання актуальних протиріч і проблем, постійно «бути в процесі»: скоріше бути процесом можливостей, що зароджуються, ніж перетворитися в якусь застиглу мету (К. Роджерс) [33].

Глибока мотивована творчість як провідна, універсальна характеристика самореалізації особистості і всієї її життєдіяльності (А. Маслоу [3], В. Сухомлинський [12]). Справжні самореалізатори з роками не втрачають, а навпаки, нарощують свій творчий потенціал. Творчість виступає як неодмінний атрибут і підтвердження психологічного здоров'я особистості, вона присутня у кожному виді їх життєдіяльності – праці, навчанні, спілкуванні, дозвіллі. Більш того, творчість, мабуть, і є тим єдиним рятівним колом людини, коли вона втратила майже все, крім людської гідності і віри тільки в свої власні сили.

2) Інтерперсональні критерії самореалізації.

Прийняття інших. Особистість тим більше зріла, чим у більшій мірі вона здатна до сприйняття інших людей такими, які вони є, до поваги їхньої своєрідності і права бути собою, до визнання їх безумовною цінністю. А це, у свою чергу, зв'язано з основною довірою до людської природи і почуттям глибинної сутнісної спільності між людьми.

Розуміння інших. Зріла особистість відрізняється звільненням від забобонів і стереотипів, здатністю до адекватного, повного і диференційованого сприйняття навколишньої дійсності взагалі й особливо – інших людей. Найважливіший критерій самореалізації – готовність вступати в міжособистісний контакт на основі глибокого й тонкого розуміння і співпереживання, емпатії.

Соціалізованість. Успішне особистісне зростання веде до більш ефективного прояву фундаментального прагнення людини до конструктивних соціальних взаємин. Особистість у контактах з іншими стає більш відкритою і природною, але при цьому – більш реалістичною, гнучкою, здатною комплексно розв'язувати міжособистісні протиріччя і жити з іншими в максимально можливій гармонії.

Здібність до творчої (креативної, розбудовчої) співпраці з іншими членами суспільства на основі розвинутої емпатії, потреби у конструктивному спілкуванні, прагненні задовольнити власні творчі мотиви. Найважливіша якість зрілої особистості – готовність сміливо й відкрито зустрічати життєві проблеми і розв'язувати їх, знаходячи внутрішні й зовнішні резерви.

Цілісна теорія самореалізації особистості, що закладена видатними зарубіжними й вітчизняними вченими і розвивається нашими сучасниками, базується, насамперед, на відкритих наукою положеннях про фундаментальні потреби людини. Саме задоволення цих потреб забезпечує самореалізацію та її провідний результат – психічне здоров'я людини. А неврози і психічна

неприспосованість зумовлені в основному відсутністю задоволеності тих фундаментальних потреб. Серед них такі загально визнані (за А. Маслоу) [3]:

- ✓ фізіологічні потреби (у їжі, сні, теплі тощо);
- ✓ потреби у безпеці (для задоволення їх людина дотримується певного режиму дня, купує житло, одяг та ін.);
- ✓ потреба у любові і приналежності (людина заводить сім'ю, друзів);
- ✓ потреба у повазі (людина робить кар'єру, займається наукою, бере участь у суспільному житті);
- ✓ потреба у самореалізації (людина реалізує свої задатки і здібності).

Висновки. Наведені потреби викладені в ієрархічній послідовності – від найнижчих до найвищих. Останні потреби більш пізні. Чим вище їх рівень, тим, на перший погляд, вони менш важливі для виживання, їх начебто можна й відсунути подалі. Насправді ж життя, на більш високому рівні потреб, означає високу біологічну ефективність, більшу тривалість життя, гарний сон і апетит, зменшення хвороб. Задоволення вищих потреб (у повазі, справедливості, ствердженні власної гідності, самореалізації творчого потенціалу) призводить до справжнього розвитку особистості, тобто нарощування й вдосконалення кращих її якостей, які можна назвати суто людськими.

Звернемо увагу, що саме про задоволення вищих потреб індивіда зазначали і А. Маслоу, і К. Роджерс. На основі їх міркувань, багатого досвіду і проведених експериментів можна дійти висновку, що повноцінною, щасливою людина стає не тоді, коли задоволена смачною їжею, теплою домівкою чи високою посадою, а тоді, коли вона реалізувала свої здібності писати книги, малювати картини, вирощувати хліб чи виховувати дітей. У ході проведеного дослідження виявлено, що найбільшою насолодою для старшокласників і студентів стає не перемога у конкурсі, олімпіаді чи спортивному змаганні (хоча це дає їм велике задоволення і гордість), а глибоке відчуття своїх здібностей та умінь розв'язувати складніші задачі, долати свою невпевненість і лінощі, відчуття постійного наростання своїх вольових, фізичних і розумових сил. Тільки за таких умов формується провідний результат самореалізації – психічне здоров'я, творчий потенціал, саногенне мислення, емоційна стійкість, чіткі й позитивні цінності динамічної, цілісної людини.

Таким чином, спираючись на дослідження американських і вітчизняних вчених, ми можемо визначити творчу самореалізацію як свідомий, цілеспрямований процес розгортання та зростання сутнісних сил людини, зокрема дитини, підлітка, юнака – її задумів, творчих здібностей, умінь, потреб, мотивів, життєвих цінностей. Самореалізація творчого потенціалу особистості – це усвідомлений самостійний виконавчо-результативний процес її творчого саморозвитку (самоосвіти, самовиховання, самовдосконалення, саморегуляції, самооцінки) з обов'язковими конкретними творчими продуктами цього процесу – внутрішніми (розвинуті творчі мотиви, здібності, уміння, цінності тощо) і зовнішніми (результати дослідження, підготовлені доповіді, реферати, статті, книги, професійні проекти тощо) [2].

Відкриття феномену самореалізації підростаючої і зрілої особистості – це нова сторінка педагогічної та психологічної науки насамперед тому, що людині в процесі її формування надається новий статус – незалежної, з високим

потенціалом особистості, яка, насамперед, має сподіватись на власні сили, розум та енергію й не виправдовувати свої невдачі соціальними негараздами, інтригами недругів та відсутністю щасливого випадку. Її життєвий успіх, щастя й процвітання пов'язані з потужністю й спрямованістю її самореалізації і, як правило, мало залежать від прихильності примхливої долі. Зовнішня (соціальна) домінанта розвитку внутрішнього світу особистості покликана в основному стимулювати, створювати сприятливі умови для зростання й розвитку природного в людині.

Здійснений аналіз наукової літератури свідчить про суттєве зростання інтересу до виявлення й розкриття педагогічних умов успішної самореалізації, до різних форм і методів творчої діяльності учнів та студентів як джерела розвитку і реалізації творчого потенціалу особистості. Тому, розуміючи самореалізацію як всеохоплюючий процес самозростання особистості й складне інтегративне поняття, наша дослідницька увага зосередилась лише на головних аспектах самореалізації у навчанні, а саме – на педагогічному забезпеченні активного самоздійснення пізнавально-творчих якостей старшокласників та студентів, що всебічно впливають на успіх навчальних досягнень учнів як предметний результат самореалізації особистості.

Основним результатом успішної самореалізації у навчальній діяльності є наявність самотійно створених старшокласниками та студентами творчих продуктів – зовнішніх і внутрішніх. Саме вони стають завданням конкретних пізнавальних зусиль учнів, а гуманітарні предмети надають додаткові можливості, особливо у старших класах, вільно обирати значимі види і тематику самотійної творчої діяльності, які стають провідним чинником самореалізації учнів.

В умовах сучасної освіти найбільш наближеною до цільових установок самореалізації стає евристична технологія навчання. Досліджені ідеї та концепції самореалізації, які вивчалися американськими вченими та знаходяться в основі евристичного навчання слід поєднати із більш детальним з'ясуванням самого поняття «евристичне навчання».

В американській науці терміни «евристика», «евристичний пошук» та «евристичне навчання» вперше були застосовані американським науковцем М. Мінскі в 1961 році. Він був одним із перших, хто використав дані терміни в контексті «пошук» через «великий проблемний простір... Нам потрібно знайти засоби, за допомогою яких результати перших досліджень могли б бути використані для того, щоб пошук був більш ефективним» [30].

Основна характерна ознака евристичного навчання – створення учнями освітніх продуктів з навчальних дисциплін і вибудовування індивідуальних освітніх траєкторій у кожній з освітніх галузей. Під освітньою продукцією розуміють, по-перше, матеріалізовані продукти діяльності учня у вигляді суджень, текстів, малюнків тощо; по-друге, зміни особистісних якостей учня, які розвиваються під час навчання. Обидві складові освітньої продукції – матеріальна й особистісна – створюються одночасно під час конструювання учнем індивідуального освітнього процесу [13].

Таким чином, теорію і практику творчої самореалізації розглядають як основу евристичного навчання, тому що теорія самореалізації розглядає творчість як провідний чинник зростання сутнісних сил людини, а творчу та самостійну діяльність визначають провідною, орієнтуючись на основну мету освіти. В евристичному навчанні на першому плані знаходиться творча діяльність, яка спрямована на самореалізацію людини [13].

Основоположники провідної гуманістичної ідеї К. Роджерс [4], А. Маслоу [3] наголошували на тому, що такий процес можна здійснити успішно лише у процесі зміни парадигми передавального способу навчання на евристичний. Таким чином, парадигма гуманістично-спрямованого навчання і засади евристичного навчання відповідають основній ідеї самореалізації, самостійного створення свого життя, а значить, і створення, а не отримання із зовнішніх джерел власних знань.

Не будь-яке навчання є метою існування людини, а саме її самопізнання і надбання власних сил створює здорову, психічно повноцінну людину. Евристичне навчання сприяє цьому, насамперед, своєю гуманістичною атмосферою, де помилка не карається, де її можна виправити за допомогою наставників і товаришів.

Таким чином, евристичне навчання можна розглядати як невід'ємну складову важливої діяльності з самореалізації творчого потенціалу особистості, а тому процес творчої самореалізації можна розглядати як певну струнку і складну систему, а евристичне навчання як важливий елемент цієї системи.

Отже, 70 – 80 р.р. ХХ ст. стали одним із періодів, пов'язаного з провідною для того часу концепцією творчої самореалізації особистості, яка була розроблена й впроваджена в освітню практику видатними американськими науковцями А. Маслоу [3] і К. Роджерсом [4]. Саме її вважають і вітчизняні, і американські педагоги, психологи основою евристичного навчання, тому що теорія самореалізації розглядає свободу і творчість людини як провідний чинник зростання її сутнісних сил, а творча та самостійна діяльність є епіцентром евристичного навчання, яке орієнтується на провідну мету освіти – самореалізацію творчого потенціалу особистості.

Таким чином, теорія творчої самореалізації особистості (А. Маслоу [3], К. Роджерс [4], В. Сухомлинський [12], С. Кульневич [2], А. Хуторський [13] та інші) визнається як одна з провідних і фундаментальних теорій гуманістичної психології й педагогіки, що суттєво змінює наукові позиції щодо мети освіти й навчання, їх змісту й методів діяльності, визначає єдність гуманістичного та творчого. Це підтверджується основним освітнім документом нашої країни – Національною доктриною розвитку освіти України в ХХІ столітті, – що формулює провідну мету держави у сфері освіти як створення всіх необхідних умов для розвитку й творчої самореалізації кожного громадянина протягом життя.

Список використаної літератури:

1. Балл Г. О. Гуманістичні засади педагогічної діяльності / Г. О. Балл // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. – 1994. – № 2. – С. 3–11.
2. Кульневич С. В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания: учеб. пособие для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений,

- слухачей ИПК и ФПК / С. Кульневич, Е. Бондаревская. – Ростов на/Д.: Твор. центр «Учитель», 1999. – 506 с.
3. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.
 4. Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Дж. Фрейберг – М.: Смысл, 2002. – 527 с.
 5. Рибалко Л. С. Методолого-теоретичні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя (акмеологічний аспект): монографія / Л. С. Рибалко. – Запоріжжя : ЗДМУ, 2007. – 443 с.
 6. Лазарев М. О. Евристичне навчання – інноваційний феномен креативної освіти / М. О. Лазарев // Педагогічна Сумщина. – 2008. – № 4. – С. 19 – 20.
 7. Лазарев М. О. Творча самореалізація майбутнього вчителя в евристично-модульному навчанні / М. О. Лазарев // Педагогічна творчість : методологія, теорія, технології: монографія / за ред. С. О. Сисоевої, Н. В. Гузій. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – С. 117–151.
 8. Полупанова Е. Г. Инновации в педагогическом образовании на Западе / Е. Г. Полупанова // Педагогика. – 2007. – № 8. – С. 121–126.
 9. Спираль вечности. Картотека биографий творческих личностей. Информ. методич. сб. для учителей и учащихся. – Рига, 1994. – С. 6 – 8.
 10. Сірик Л. М. Евристична навчальна технологія в сучасній американській педагогіці / Л. М. Сірик // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. – № 6–7 (16–17). – С. 131–137.
 11. Сисоева С. О. Теоретико-методологічні засади педагогічної творчості Педагогічна творчість: методологія, теорія, технології: монографія / за ред. С. О. Сисоевої, Н. В. Гузій. – К : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – С. 7 – 49.
 12. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. / В. О. Сухомлинський; ред. Дзевєрін О. Г. (голова) та інші. – К.: Рад.шк., 1977. – Т. 5. – 269 с.
 13. Хуторской А. В. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика [научное издание] / А. В. Хуторской. – М.: Изд-во УНЦ ДО, 2005. – 222 с.
 14. Шривастава Н. Самореализация человека / Н. Шривастава // Наука и религия. – 2004. – № 11. – С. 44 – 46.
 15. A Comprehensive Dictionary of psychology and psychoanalytical terms: a guide to usage / ed. by B. Horall. – New York; London ; Toronto, 1958. – 488 p.
 16. Adler A. The individual psychology of Adler: a systematic presentation of selections from his writings / A. Adler, R. Ansbacher. – New York: Basic Books, 1967. – 503 p.
 17. Bloom B. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals / B. Bloom. – New York: Longman, 1964. – 245 p.
 18. Cornell D. Siblings of children in gifted programs / D. Cornell, I. Grossberg // Journal for the Education of the Gifted. – 1986. – № 9. – P. 253 –264.
 19. Feigenbauem A. Computers and thought / A. Feigenbauem , J. Feldman . – McGraw-Hill Inc., New York, 1963. – 141 p.
 20. Dictionary Psychology / ed. by J. D. Chaplin, 1971. – 537 p.

21. Feldman D. Has there been a paradigm shift in gifted education? / D. Feldman // Talent development: Proceedings from the 1991 Henry B. and Jocelyn Wallace National
22. Goodlad J. I. School-university partnerships and partner schools / J. I. Goodlad // Educational Policy. – 1993. – Vol. 7 (1). – P. 24–39.
23. Goel A. Design, Analogy and Creativity / A. Goel // IEEE Intelligent Systems. – 1997. – Vol. 12 (3). – P. 62–70.
24. Hawkins H. Paulo Freire: Liberation Pedagogy / H. Hawkins. – The Nation, 26 May, 1997. – 247 p.
25. Mayer J. Emotional intelligence and giftedness / J. Mayer, D. Perkins, D. Caruso, P. Salovey // Roeper Review. – 2001. – № 23. – P. 131–137.
26. Mann R. Effective teaching strategies for gifted learning-disabled students with spatial strengths / R. Mann // Journal of Secondary Gifted Education. – 2006. – № 17. – 112 p.
27. Marland S. Education of the gifted and talented. Report to Congress by the U.S. Commissioner of Education / S. Marland. – Washington, DC: Government Printing Office, 1972. – 145 p.
28. Maslow A. Self-actualization and beyond / A. Maslow // Challenges of humanistic psychology. – New York : McGraw-Hill, 1967. – 286 p.
29. Maslow A. Toward a psychology of being / A. Maslow. – Nostrand Reinhold, 1970. – 118 p.
30. Minsky M. L. Steps toward artificial intelligence / M. L. Minsky // Proceedings of the Institute of Radio Engineers (Reprinted in Feigenbaum and Feldman), 1963 – 30 p.
31. Piechowski M. Assessing developmental potential in gifted children: A comparison of methods / M. Piechowski, N. Miller // Roeper Review. – 1995. – № 17. – P. 176–180.
32. Rogers C. R. The Interpersonal Relationship in the Facilitation of Learning. In Humanizing Education. T. Leeper. National Education Association, Association for Supervision and Curriculum Development. – Boston: Houghton Mifflin, 1967. – 118 p.
33. Rogers C. A theory of therapy, personality and interpersonal relationship, as developed in client – centered framework / C. Rogers // Psychology: A Study of a Science. – 1959. – Vol. 3. – P. 184 – 256.
34. Schultz R. Smart talk: What kids say about growing up gifted / R. Schultz, J. Delisle. – Minneapolis, MN: Free Spirit, 2006. – 128 p.
35. Solso R. Cognitive psychology / R. Solso – New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1979. – 154 p.
36. U.S. Department of Education. Principles for Professional Development. Teachers and GOALS 2000: Leading the journey toward high standards for all students [Електронний ресурс]. – Washington. D.C.: Department of Education, 1994. – Режим доступу : <http://www.ed.gov>.
37. Tongef. M. Summary of a heuristic line balancing procedure. Management Science / M. Tongef. – Reprinted in Feigenbaum and Feldman. – 1963. – 42 p.
38. Symposium on Talent Development / N. Colangelo, S. G. Assouline, D. L. Ambrosion [Eds.]. – Unionville, NY: Trillium Press. – 1992. – 94 p.
39. Wein S. Opportunities of person's self-realization // S. Wein. – Oxford. – 1989. – Vol. 14. – P. 191– 203.